

І.В. Данилюк (Київ)

СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЇ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

У науковій літературі здебільшого не спостерігається розрізнення структури національної психології як науки та структури психології етнічної спільноти, основними типами яких зазвичай вважають племена, демоси, народності, нації. Виступаючи як частина соціальної психології, національна психологія займається національно-психологічними аспектами соціальної психології груп, класів, суспільства, проблемами етноцентризму, національних стереотипів, національного характеру тощо. Слід погодитися з твердженнями Е.О. Баграмова, І.С. Кона що проблема національного характеру не психологічна (не відноситься до загальної психології – І. Д.), а історична і соціально-психологічна. “Щоб зрозуміти характер народу, – відзначає І.С. Кон, – потрібно вивчати насамперед його історію, суспільний устрій і культуру; індивідуально-психологічні методи тут недостатні” [1, с. 124].

На нашу думку, хоча між структурою національної психології та структурою психології етнічної спільноти існує тісний взаємозв'язок, саме остання повинна розглядатися у якості об'єкта національної психології як науки..

Метою роботи стало визначення складових елементів структури психології етнічної спільноти як основного суб'єкта національної психології.

До структури психології етнічної спільноти, на нашу думку, можна віднести три групи компонентів. До першої групи відносять найбільш стійкі елементи, зв'язані зі спадкоємністю, які виступають як феномени масового досвіду спілкування, діяльності і впливу природних умов існування. Ці стійкі елементи ми пропонуємо називати *психічним складом етнічної спільноти*, який охоплює її характер, темперамент, звички, смаки, психологічний аспект звичаїв та традицій тощо.

До другої – елементи, зв'язані з безпосереднім відображенням буття національної (етнічної) спільноти, які отримали назву *національних почуттів*. Останні проявляються як емоційні переживання, комплекс почуттів, настроїв тощо. Іншими словами, національне почуття є своєрідний душевний стан, який обумовлений об'єктивною суспільною дійсністю, в якому відображається ставлення людей до різних сторін життя власного народу, а також до народів, які мають більш-менш тісні й тривалі стосунки з ним.

Третім компонентом психології етнічної спільноти є *національна самосвідомість*, яка в генетичному плані виникає пізніше двох перших. На становлення національної самосвідомості великий вплив має державність. Маючи в основі два перші компоненти психології етнічної спільноти, національна самосвідомість посилює, робить більш

усвідомленими національні почуття. Національна самосвідомість включає в себе не тільки усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти, але й всю сукупність таких почуттів, як любов до батьківщини, національна гордість, захист певних національних цінностей, ряд ідеологічних моментів, які виражають інтереси національного розвитку.

Розглядаючи першу групу компонентів, які входять до структури психології етнічної спільноти слід зауважити, що поняття “психічний склад” досить часто ототожнюється з поняттям “національний характер”. Це однопорядкові поняття. Зокрема, Е.О. Баграмов, говорячи про психічний склад, відзначає, що він складається протягом тривалого історичного розвитку. І тут же додає, що національний характер, який склався в своїх основних рисах в епоху утворення націй, не перестає змінюватися. Однак, якщо мати на увазі, що в психічному складі об'єднані всі стійкі властивості психіки, то при спеціальному підході до терміну “характер” виявляється, що він вужче психічного складу. Це дає підстави до розгляду національного характеру як структурного елементу психічного складу етнічної спільноти. При такому підході психічний склад слід розглядати як сукупність *національного характеру, своєрідних рис соціального темпераменту, соціальних звичок, психологічної сторони традицій і звичаїв, моральних звичаїв, емоційно-психологічних реакцій*, яка складається історично. Своєрідність психічного складу етнічної спільноти проявляється у деяких особливостях складу розуму, манері сприйняття оточуючої дійсності та реакції на зовнішні предмети, в емоційних особливостях тощо.

Розглядаючи характер кожної етнічної спільноти слід мати на увазі, що він являє собою органічну єдність загального й особливого (одиночного). Подібно до того, як будь-яке загальне у соціальному житті не може бути зведено до простої суми одиничних явищ, національний характер не є механічним поєднанням неповторних етнічних особливостей індивідуальних характерів.

Багато відомих учених не раз підкреслювали думку про те, що національний характер, мало помітний при зіткненні з окремо взятими представниками певної етнічної спільноти, більш-менш різко проявляється, коли замість окремих осіб виступає діюча група або маса людей. Зокрема, польський дослідник Людвік Крживіцький відзначає, що “одиночний голландець може своєю поведінкою справити на нас таке ж враження, як італієць; якщо ми і помітимо деякі відмінності, то вони не дають нам зрозумілого поняття про взаємну психіку цих обох

народів. Але придивимося до натовпу голландців, коли вони влаштовують овацію талановитому скрипалеві або працюють над укріпленням греблі за умови швидкого підняття рівні води у річці, і порівняємо поведінку цього натовпу з психікою італійців за таких же обставин. Протилежність темпераменту цих народів проявляється тоді у всій яскравості” [2, с. 48-49]. Крживіцький належав якраз до числа тих дослідників, які не вбачали різниці між особливостями національного характеру і своєрідністю “народного” темпераменту. Проте у цьому випадку нас цікавить не ця сторона концепції Крживіцького, а його точка зору відносно взаємодії етнічного (загального) та індивідуального характерів.

На нашу думку, слід розрізняти національний характер і темперамент народу. Національна своєрідність характеру особистості більш пластична, аніж її темперамент. Життєве середовище, яке змінюється, здатне якісно модифікувати навіть національні риси характеру певної особистості, що склалися. Але навряд чи вони зможуть істотним чином змінити темперамент дорослої людини, оскільки це б означало зміну типу її нервової системи. Адже темперамент – явище фізіологічне; властивості темпераменту передаються за спадковістю. Нація – явище соціальне, її ознаки і властивості (в тому числі й національний характер) не передається фізіологічно. Якщо дитину виховуватимуть чужі батьки в інонаціональному середовищі, то вона зовсім не знатиме ані мови, ані традицій, ані культури своєї нації. Біль-менш єдиний темперамент можна спостерігати у представників, що належать до невеликих етнічних спільнот, які живуть компактно, в єдиних географічних умовах. “Але у великих націй, частини яких розселені в різних кліматичних полюсах, немає і не може бути єдиного темпераменту. Так, росіянин-мешканець Півночі близький за темпераментом до фіна, а росіянин-мешканець Півдня – до українця” [3, с. 106].

Якщо в характері народу проявляються різноманітні властивості й риси, властиві тому чи тому етносу, то особливості їх підкреслює саме темперамент окремих народів. Проте помилково було б абсолютизувати значення темпераменту як властивості етносу. По-перше, не можна забувати, що мова йде лише про домінуючий темперамент. По-друге, темпераменти сусідніх етнічних спільнот зазвичай є дуже близькими. Слід також враховувати як вплив культурного середовища на формування темпераменту, так й вплив на його прояв інших соціальних моментів. Очевидно, що правильніше говорити не про національний темперамент, а про превалювання певних проявів різних типів темпераменту у тому чи іншому національному середовищі.

Що стосується здібностей, то останні як

загальнонаціональна ознака у вітчизняній літературі категорично заперечуються. Зокрема, відзначається, що “особливості національного характеру, якими б важливими вони не здавалися, не відносяться до сутності психічної діяльності – до гносеологічного аспекту сприймання реальності, відчуттів, логіки мислення, обдарованості” [4, с. 128]. Особливості національного характеру визначаються не біологічними особливостями, а суто соціальні за своєю природою.

Відмова від розгляду здібностей як складової психічного складу є цілком зрозумілою. Адже якраз твердження про істотно неоднакові здібності народів є одною з головних підстав виникнення расистських поглядів. При цьому вирішальний акцент робиться на різниці у рівні розумових здібностей. Звідси і розділення народів на інтелектуально неповноцінні та особливо обдаровані.

Доповненням до основних рис характеру слугує сукупність стійких соціальних звичок, звичаїв, традицій, смаків, які виступають складовою частиною психічного складу етнічної групи.

Під етнічними (соціальними) звичками розуміються закономірні, відносно стійкі способи емоційного, мисленнєвого і практичного реагування представників певної етнічної спільноти на впливи і вимоги суспільства, які утворюються в результаті тривалого повторення. Щоправда деякі автори (Г. О. Бек) відносять звички до області індивідуальної психології. Однак існування спільних для цілих класів, груп людей звичок, які створюються спільністю умов і образу життя, передача звичок від покоління до покоління являє собою безперечний факт. Сильний вплив звичок на поведінку людини полягає у тому, що “ми всмоктуюмо їх укупі з материнським молоком” і відхилення від них можуть здаватися “відхиленнями від розуму”. Тільки, коли людина зіставить звички з істиною, вона зможе побачити, що вони сперті “на сиву бороду та зморшки заїжджених уявлень” [5, с. 131].

Сам процес становлення звички можна уявити у формі маятникового руху від природного до штучного і навпаки. Спочатку складається ситуація породження звички. Необхідна вітальна потреба у збереженні форм життя, власної ідентичності (соціальної, етнокультурної). Ця потреба виявляється як природна. І тільки потім оформлюється штучним чином. Після цього здійснюється запуск механізму відтворення цієї форми через низку звичок різного роду, яка оформлюється в структури габітуса (структури звичного перебування, повсякденності, образу життя). Тут закінчується один виток маятника: від природного до штучного.

Потім відбувається екстеріоризація, оформлення структур габітуса у норму, правило, яке стає регулятивом для контролю. Розпочинається штучний процес, процес інституціоналізації. Після чого

нормоутворення оформляється у традицію і передачу норм й правил поведінки іншим. Відбувається завершення штучного оформлення: традиція стає новим інститутом.

Результатом цього процесу є запуск трансляції традиції, норм для наступних поколінь, для яких ці традиції стають природним культурним процесом (Так було завжди! Всі так живуть!).

Одною із форм, в якій відбувається свідоме закріплення соціальних звичок, є звичай. Сутність звичаю полягає в тому, що у певних групах людей установлюються у якості норми певні відносини і дії, ухиленню від яких стараються запобігати, осуджуючи їх. Звичай являє собою правила реагування на певні події, які міцно закріпилися в тому або іншому суспільному середовищі, здійснення деяких суспільно значимих дій (особливі моменти трудової діяльності, побут, сімейне життя, характер святкування тощо). Звичай – це неписані правила поведінки, він полягає у неухильному слідуванні сприйнятим з минулого канонам. Звичаї є найконсервативнішими елементами в системі соціальних норм, вони повільніше інших піддаються змінам, довго зберігаючись при виникненні нових соціальних умов і навіть пристосовуються до них. Звичаї засвоюються з дитинства і мають характер суспільної звички.

Таким чином, звичай зберігає певний народний досвід, є символом певних цінностей, вироблених народом, привчає поважати їх.

Якщо звичка формується значною мірою стихійно, вона є насамперед – неусвідомлювана дія, яка в результаті багаторазового повторення набула автоматизованого характеру, то звичаї – це також свого роду звички, але які носять характер свідомо діючих мотивів, виконання яких членами певної етнокультурної групи свідомо вимагається.

Багатий фактичний матеріал, зібраний представниками школи “культура й особистість”, достатньо чітко підкреслює думку про те, що звичаї носять не біологічний характер, а виникають під безпосереднім впливом соціокультурних умов. Наприклад, навіть гра в ляльки для дівчаток не обумовлена інстинктом материнства.

Звичаї і звички, які мають особливе значення для певної етнокультурної групи, носять характер традицій. Поняття “традиція” тісним чином зв’язано з поняттям “звичай”. Однак перше поняття ширше другого: “звичаї можна назвати традиціями, але не всі традиції є звичаями” [6, с. 15]. Звичаї – це традиції в “соціонормативній” сфері культури, тобто певні стійкі взірці, загальноприйняті норми соціальної поведінки.

Традиції (від лат. *traditio* – передача, розповідь) – знання, форми діяльності і поведінки, що історично склалися і передаються з покоління в покоління, а також супутні їм звички, звичаї, правила, цінності,

уявлення, смаки тощо. Традиції складаються на основі тих форм діяльності, які неодноразово підтвердили свою суспільну значущість і особистісну користь. Вони задовольняють об’єктивну потребу в стабілізації суспільного життя в різних його аспектах, вводять молоде покоління в річище життя, прокладене попередніми поколіннями. Традиції функціонують у всіх соціальних системах і є необхідною умовою їхньої життєдіяльності. Для традиції притаманне свідоме і емоційне ставлення до того чи іншого загального способу дії. Вони зв’язані зі всією психологією людей більш глибоко, аніж звичаї. Богардус дає наступне розрізнення звичаїв та традицій: звичай – це передача способів дії, традиція – передача способів віри. Дитина їх сприймає сліпо. Наступне покоління сприймає з-поза звичаю: релігійне, політичне, економічне мислення попереднього – тенденція відтворюється з покоління в покоління.

Як відзначав італійський філософ Антоніо Лабріола, “ми не згодні з тим, що традиція не повинна лякати нас як привид, обтяжувати як неприємний обов’язок, бути якоюсь перешкодою або предметом культу і нетямущого шанування, але з іншого боку, традиція – це те, що утримує нас в історії, що подає нам здобуті величезними зусиллями можливості, які полегшують нам труд і забезпечують прогрес. Без неї ми уподібнимось тваринам – тільки багатовіковий труд історії відрізняє нас від них” [7, с. 205].

У суспільствах, які базуються на традиціях (за термінологією М.Мід – постфігуративних культурах), основною функцією культури завжди було збереження стабільності, спокою і непорушності. Роль традицій у таких культурах – уподібнювати одну епоху до іншої, одну подію тій, що передує, і навіть рік року, що передує.

Спадкоємність, стійкість традицій не дають підстав розглядати їх лише як консервативне начало у суспільному розвитку. На думку Ю.В. Бромлея, поперше, правомірно говорити про існування поряд з негативними традиціями, які зазвичай називають нежитками, як позитивних, так і відносно нейтральних традицій. По-друге, не можна забувати, що в ході міжпоколінної передачі елементів культури вони самі пристосовуються до нових умов і тому не залишаються абсолютно незмінними. По-третє, слід мати на увазі, що в суспільстві завжди, з одного боку, живуть традиції, успадковані від минулих поколінь, а з іншого – відбувається становлення нових традицій, які являють собою квінтесенцію досвіду сьогоденного дня – досвіду, з якого черпатимуть знання прийдешні покоління.

Одним із компонентів традицій є обряди (ритуали), які виступають ефективним засобом соціального регулювання. Обряд – це сукупність

символічних, стереотипних форм масової поведінки, яка виражається в повторенні стандартизованих дій, що викликають певні колективні почуття. З-поза свого символічного характеру обрядові дії позбавлені безпосередньої доцільності. Але в кінцевому результаті вони виконують функцію неусвідомленого залучення індивідів до пануючої в певному суспільстві системи нормативних вимог. Сила обряду полягає в його емоційно-психологічному впливі на людей. За допомогою обряду відбувається не тільки раціональне засвоєння тих чи інших норм, цінностей, ідеалів, але й співпереживання учасниками обрядової дії.

У 60-роки ХХ століття у вітчизняній психології склався традиційний поділ основних компонентів етносу: на статичні, довготривалі та динамічні, короткотривалі. В основу класифікації покладений був критерій часу. Хоча до статичних компонентів деякі фахівці (зокрема О. О. Бороноев) відносили психічний склад етносу і етнічну свідомість, а до динамічних – етнічні почуття та етнічні смаки, на нашу думку, останні все ж таки слід відносити до психічного складу етносу. Адже смак є здатність людини до розрізнення, розуміння та оцінки прекрасного та безобразного, яка складається історично і проявляється у всіх сферах діяльності людини. Смаки залежать від умов життя тої або іншої групи людей, що складаються історично і глибоко змінюються в ході історичного розвитку. Відмінності у смаках існують не тільки у народів, які надто сильно стоять один від одного за своїми природними і історичними умовами, але й тих народів, що історично тісно були зв'язані між собою.

Смаки являють собою окремий елемент психічного складу етносу як цілого, елемент національної психології, тісно переплетений зі всіма іншими елементами. У той самий час особливістю смаків, які відрізняють їх від інших елементів психічного складу етносу, є їхня відносно велика мінливість. Через смаки, як відзначає О. І. Горячова, “значно легше впливати і на весь соціальний психічний склад” [8, с. 211].

Окрім психічного складу як важливого структурного елементу психології етнічної спільноти, сюди відноситься також національне почуття і тісно переплетена з ним національна самосвідомість.

Якщо у психічному складі умови існування відображаються опосередковано, через історичний досвід поколінь, інформація про який фіксується, як уже відзначалося, у вигляді стійкого національного характеру, звичок, смаків, звичаїв, традицій тощо, то емоційна сторона психології етнічної спільноти, основу якої складають національні почуття, відображає умови більш безпосередньо. Тому ця емоційна сторона є більш мінливою, вона зазнає значно більш швидких змін, аніж психічний склад

етнічної спільноти.

У своїй основі національне почуття, як відзначає О. І. Горячова, є емоційна сторона усвідомлення національної належності, яка являє собою цілий комплекс почуттів, уявлень, інколи також ілюзій і забобонів. У складній структурі комплексу національних почуттів слід розрізняти поряд з почуттям національної гордості, любові до своєї нації також націоналістичні і шовіністичні почуття, їх спрямованість, національні забобони, почуття відчуженості від інших націй.

Національне почуття є категорією історичною. Воно має місце там, де відбувається усвідомлення людьми своєї етнічної належності, розвивається національна самосвідомість. Остання виникає на тім щаблі суспільного прогресу, коли з'являється стійка спільнота людей, яка базується на міцних територіальних, етнічних та інших зв'язках всередині неї. Термін національне почуття використовується тут умовно, оскільки саме явище, яке він виражає, виникло значно раніше, аніж утворилися сучасні нації.

Таким чином, спочатку історично формується реальна людська спільнота зі всіма атрибутами, які чуттєво сприймаються, а потім виникає певний вид духовних почуттів, який отримав назву національного, як форма реакції людської психології на вплив звичного етнічного середовища, як вираження ставлення людей до всіх тих зовнішніх явищ, з якими зв'язане життя й інтереси певної спільноти.

Наступним компонентом психології етнічної спільноти є національна (етнічна) самосвідомість. Поняття національної самосвідомості у вітчизняній літературі не є однозначним, адже протягом ХХ ст. воно то розглядалося як компонент етносу (зокрема, користувалася цим поняттям вітчизняна соціологічна література на початку століття, хоча його зміст не підлягав скільки-небудь спеціальному теоретичному осмисленню), то взагалі (30 роки ХХ ст.) переставало вживатися у нашій літературі як науковий термін. Наприкінці 40-років ХХ ст. самосвідомість почала вводитися в коло ознак народу. Спочатку В.В. Мавродін стверджував, що “два основні чинники визначають собою народність як поняття етнічне: мова і національна самосвідомість, свідомість себе як єдиної народності” [9, с.396]. Пізніше етнограф П.І. Кушнер (Книшев) фактично повернув до наукового вжитку це поняття, надаючи особливого значення етнічній самосвідомості як етнічного визначника. Деяко пізніше М.М. Чебоксаров включив етнічну самосвідомість до числа факторів формування етнічних спільнот, відзначаючи, що “етнічна самосвідомість являє собою свого роду результату дій всіх основних факторів, які формують етнічну спільноту” [10, с. 99],

а В.І. Козлов узагалі пішов ще далі, поставивши її на перше місце серед ознак етносу. У зв'язку з цим він зауважує, що "досягнувши певної стадії розвитку, етнічна самосвідомість, подібно іншим ідеологічним формам, може набути відомої самостійності. Вона, зокрема, може зберігатися доволі тривалий час навіть за територіального і господарсько-культурного відриву окремих груп народу від основного етнічного ядра і за втрати ними своєї рідної мови (наприклад, татари Литви або Польщі, які забули свою мову – І. Д.). Випадки незбігу мовної та етнічної належності обумовили необхідність застосування на практиці, для визначення національної належності у переписах населення ознаки етнічної (національної) самосвідомості, причому ознака мови у цих випадках

відходить на друге місце" [11, с. 109]. Етнічна самосвідомість у свою чергу, може здійснювати й зворотній вплив на фактори, які її породжують, що виявляється, наприклад, у рухах за відродження рідної мови, за політико-територіальне возз'єднання тощо.

Відсутність етнічної самосвідомості в групі осіб, які володіють спільністю культури, указує на те, що в цьому випадку перед нами лише етнографічне утворення, існування якого може бути виявлене тільки в результаті спеціальних досліджень.

Таким чином, психологія етнічної спільноти має трьохкомпонентну структуру: психічний склад, національні почуття та національна самосвідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кон И.С. К проблеме национального характера // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева, Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1971. – С. 122-158.
2. Крживицкий Л. Психические расы. Опыт психологии народов. – СПб.: Издательское т-во "XX век", 1902.
3. Бурмистрова Т.Ю. Некоторые вопросы теории нации // Вопросы истории. – 1966. – №12. – С. 100-110.
4. Горячева А. И., Макаров М. Г. Общественная психология. – Ленинград: Наука, 1979.
5. Монтень М. Проби. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – Книга перша, 2005.
6. Чотонов А. О национальных традициях народов Средней Азии. – Фрунзе: Изд-во Академии

Наук Киргизской ССР, 1964.

7. Шацкий Ежи Утопия и традиция. – М.: Прогресс, 1990.
8. Горячева А.И. О некоторых категориях социальной психологии (К вопросу о структуре общественной психологии) // Проблемы общественной психологии / Под ред. В.Н. Колбановского и Б.Ф. Поршнева. – М.: Мысль, 1965. – С. 196-234.
9. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1945.
10. Чебоксаров Н.Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография. – 1967. – № 4. – С. 94-109.
11. Козлов В.И. О понятии этнической общности // Советская этнография. – 1967. – № 2. – С. 100-111.

Подано до редакції 13.06.08

РЕЗЮМЕ

Розглянуто і проаналізовано елементи структури психології етнічної спільноти. Відзначено, що вона

має трьохкомпонентну структуру: психічний склад, національні почуття та національну самосвідомість.

SUMMARY

The article analyses some elements of psychological structure of ethnic society, shows that it has a three-component structure comprising a psychological

component, national feelings and national self-consciousness.